

چرایی تداوم دولت درمانده در منطقه منا از «بهار عربی» تا «کرونا ویروس»

آرش سعیدی‌راد* - مجتبی اسماعیلی**

علی محمد اله اکبری بنده‌قرائی***

This is an open access article under the CC BY license (<http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

چکیده

منطقه منا (خاورمیانه و شمال آفریقا) از سال ۲۰۱۱ تا کنون (۲۰۲۱) به طرز باور نکردنی با مشکلات فزاینده‌تری درگیر، تنش، چالش و رقابت رو به رو است و تحلیل‌های متعددی از این بزنگاه یا چرخه رذیلت منتشر شده است؛ اما هیچ کدام از آنها به طور همزمان به چالش‌های پیش آمده از دو موج بهار عربی و کرونا ویروس که نقش غیرقابل انکاری در بحران‌ها را داشته‌اند، مورد بررسی قرار گرفته نشده است. بر همین اساس پژوهش کنونی به دنبال بررسی این مسئله است: کشورهای که درگیر دو موج بهار عربی و کرونا ویروس شده‌اند، چگونه در مسیر دولت‌های در مانده، ضعیف و ورشکسته باقی مانده‌اند و چه مسیری را طی خواهند کرد؟ روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی و گردآوری اطلاعات آن کتابخانه‌ای، اسنادی و اینترنتی می‌باشد. نتیجه کلی مقاله نشان می‌دهد، بسیاری از کشورهای منطقه که درگیر دو موج بهار عربی و کرونا ویروس شده‌اند به دلیل برطرف نکردن معضلات داخلی در حوزه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نظامی همچنان در مسیر دولت ضعیف، درمانده و ورشکسته قرار دارند. چرا که آن‌ها در حوزه اقتصادی، بهداشتی، اجتماعی و... نتوانسته‌اند پیشرفت کافی داشته باشند و همچنان فساد و ناکارآمدی در آن‌ها مشهود است که احتمالاً تا دهه یا دهه‌های آینده شاهد اثرات منفی به صورت کم و بیش در آن‌ها خواهیم بود.

کلیدواژگان: منا، بهار عربی، کرونا ویروس، دولت درمانده، ورشکستگی

* نویسنده مسئول، دانش‌آموخته کارشناسی‌ارشد مطالعات منطقه‌ای دانشگاه یزد، یزد، ایران. ایمیل:

arashsaedi@stu.yazd.ac.ir

** دانشجوی دکتری سیاستگذاری عمومی، واحد تهران مرکز، دانشگاه آزاد اسلامی، تهران، ایران.

*** دانش‌آموخته حوزوی سطح سه (معادل کارشناسی‌ارشد)، مؤسسه امام کاظم (ع)، قم، ایران.

مقدمه

مناراً به حق می‌توان منطقه‌ای با بحران‌های بین‌المللی به خصوص بعد از «حمله آمریکا به عراق»، «رشد گروه‌های تروریستی»، «بهار عربی ۲۰۱۱» و در حال حاضر «شیوع ویروس کرونا» محسوب کرد. به طوری که این منطقه را به طرز باور نکردنی با مشکلات فراتر از درگیری، تنش، چالش و... رو به رو نموده است. بدون شک یکی از خطرناک‌ترین این چالش‌ها «تداوم دولت‌های درمانده» است که با دو موج تاریخی «بهار عربی» و «ویروس کرونا» شتاب بیشتری گرفته است. از این رو پیش‌بینی می‌شود، بعد از حل و فصل معضل ویروس کرونا، این مسیر ورشکستگی، زمینه‌ساز اعتراضات و خشونت‌ها دومینوار در منطقه شود؛ چرا که ناکارآمدی سیستم‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی-امنیتی نیز در اکثر کشورهای منطقه پایدار است. بنابراین می‌توان گفت با گذشت یک دهه از بهار عربی در منطقه منا، همچنان این منطقه با مشکلات متعددی روبروست. در حالی که بسیاری از کارشناسان منطقه و جهان این موج را بهار عربی، خزان عربی و... گذاشت‌اند و نسبت به گسترش این موج نگاه خوشبینانه داشتند. اما هر چه از تاریخ این موج بهار عربی گذشت شاهد گسترش چالش‌های بیشتر در منطقه شده‌ایم. به طوری که با همه گیر شدن ویروس کرونا، مشکلات این منطقه را به اوج خود رسانده است و اعم دولت‌های که با این دو موج (بهار عربی و کرونا ویروس) مواجه شده بودند در مسیر دولت‌های ورشکسته یا درمانده قرار داده است. این دولت‌ها در اصلاحات عمیق و کارآمد اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و... ناتوان مانده‌اند، پیشرفت کافی و رضایت بخشی نداشته‌اند. فساد و ناکارآمدی در آن‌ها گسترده‌تر شده است و احتمالاً در آینده نزدیک موج تازه‌ای از بهار عربی در منطقه ادامه پیدا کند. چرا که شرایط اقتصادی، اجتماعی و سیاسی به ویژه بعد از همه‌گیری ویروس کووید-۱۹ حادث‌تر شده و بحران‌های مکرر ایجاد خواهد کرد. حال، زمان آن فرا رسیده که نگاهی به آنچه بعد از موج بهار عربی تا همه‌گیری کووید-۱۹ در آن‌ها زمینه ورشکستگی و درماندگی را فراهم کرده است، پرداخته شود. چرا که مشکلات این دولت‌ها منطقه‌ای شده است و تقریباً هر کدام از آن‌ها چالش‌های دیگری را برای منطقه به همراه خواهد داشت. بر این اساس، پرسش اصلی مقاله این است که چرا کشورهای که درگیر دو موج بهار عربی و ویروس کرونا شده‌اند، همچنان در مسیر دولت‌های درمانده باقی مانده‌اند؟ پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش توصیفی-تحلیلی به آن پاسخ می‌دهد. فرضیه مقاله بدین قرار است که بسیاری از کشورهای منطقه که درگیر دو موج بهار عربی و کرونا ویروس شده‌اند به دلیل برطرف نکردن معضلات داخلی در حوزه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی و نظامی همچنان در مسیر دولت درمانده و ورشکسته قرار دارند. آن‌ها در حوزه اقتصادی، بهداشتی و اجتماعی نتوانسته‌اند پیشرفت کافی داشته باشند و همچنان فساد و ناکارآمدی در آن‌ها مشهود است که

¹. Middle East and North Africa

احتمالاً تا دهه یا دهه‌های آینده شاهد اثرات منفی به صورت کم و بیش در آن‌ها خواهیم بود. از این رو این مقاله ابتدا دولت درمانده و بهار عربی را مورد بررسی قرار خواهد داد. سپس به رتبه‌بندی ورشکستگی در دولت‌های منطقه که درگیر بهار عربی و کرونا ویروس بوده‌اند، می‌پردازد. در نهایت با تحلیل تأثیر موج بهار عربی و کووید-۱۹ بر تداوم درماندگی دولت‌ها و با یک نتیجه‌گیری به پایان می‌رسد.

۱- پیشینه

در خصوص بهار عربی دومینووار در منطقه منا، آثار متعددی نگاشته شده است. اما این که همزمان دو موج بهار عربی و کرونا ویروس بر شکست دولت‌ها بررسی شده باشند، وجود ندارد یا به صورت پراکنده و کلی به آن‌ها پرداخته‌اند. آن هم در راستای دولت درمانده؛ چرا که موضوع، دولت درمانده در منا از «بهار عربی» تا «کرونا ویروس»، موضوعی است که به تازگی مورد توجه قرار گرفته است، از این رو تاکنون منابع اندکی در خصوص آن منتشر نشده است و همین باعث شده که کتب و مقالات منتشر شده هیچ گونه مشابهتی با مقاله پیش‌رو نداشته باشند. در ادامه به برخی از آن‌ها که می‌توانند در کلیات برای مقاله مفید باشند، اشاره می‌شود:

ریچارد بالدوین و بیترس ودر دیماور کتابی با عنوان «تسکین بحران اقتصادی کووید: سریع عمل کن و هر کاری که نیاز هست انجام بده» در سال ۲۰۲۰ منتشر کرده‌اند به این موضوع اشاره گردیده که ویروس کرونا اقتصاد جهان را با بحران روبرو می‌کند. نقطه قوت این کتاب این است که به یکی از پایه‌های اصلی دولت درمانده یعنی ناکارآمدی اقتصادی اشاره می‌کند. اما نقاط ضعف آن عدم بررسی تأثیر بیماری کووید-۱۹ بر منطقه منا است (Baldwin and Weder di Mauro, 2020: 1-200).

رابرت جکسون در کتابی با عنوان «شبه دولت‌ها؛ حاکمیت، روابط بین‌الملل و جهان سوم» معتقد است چیزی که در جوامع جهان سوم وجود دارد، شبه دولت‌هایی هستند که فقط در اسم، دولت‌اند. این دولت‌ها از تأمین حقوق بشر، مزایای اجتماعی و رفاه اقتصادی ناتوان هستند. از نظر جکسون، این دولت‌ها ناکارآمد، نامشروع و از نظر داخلی بی‌ثبات هستند که امکان گسترش خشونت و تروریسم را فراهم می‌کنند و مداخله خارجی نیز وضعیت‌شان را بدتر می‌کند. نقطه قوت این مقاله پرداختن به دولت‌های ناکارآمد است که یکی از عناصر ورشکستگی دولت‌ها به شمار می‌رود. اما نقطه ضعف آن عدم پرداختن به موضوع بهار عربی و کووید-۱۹ و تأثیر آن بر ورشکستگی است (Robert, 1993: 1-93).

¹. Mitigating the COVID Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes

². Sovereignty, International Relations and the Third World

مهدیه حیدری و مرتضی نور محمدی مقاله‌ی با عنوان «بررسی تأثیر کووید-۱۹ بر منازعات خاورمیانه: مطالعه موردی سوریه، یمن و عراق» منتشر کرده‌اند. نویسندگان معتقدند که ادراک تهدید دولت‌ها از امنیت و نوع تهدیدات در خاورمیانه، همچنان مبتنی بر تهدیدات نظامی بوده و گسترش ویروس کرونا منجر به تغییری در این برداشت نشده است. از این‌رو، برداشت تهدید مشترکی از کووید-۱۹ که نیازمند همکاری و تشریک مساعی دولت‌ها و طرف‌های درگیر برای مهار و مقابله با آن است؛ در خاورمیانه وجود ندارد. نقطه قوت این مقاله شناسایی تهدید نظامی به عنوان یکی از عناصر تنش‌ها است. اما نقطه ضعف آن عدم پرداختن به موضوع کرونا و نقش آن بر هرج و مرج، ورشکستگی که عامل اصلی تهدید و چالش می‌باشد (حیدری و محمدی، ۱۳۹۹: ۳۵۶-۳۲۷)؛ (heydari and Noormohammadi, 2020: 327-356).

سعید عطار، آرش سعیدی‌راد و الهام رسولی ثانی آبادی در مقاله‌ی با عنوان «تحلیل نهادی دولت‌های ورشکسته در خاورمیانه» در سال ۱۳۹۷ منتشر کردند. نویسندگان این مقاله تلاش کرده‌اند، مسیرهای ورشکستی مشترک و خاص در سه کشور عراق، یمن و سوریه را بررسی کند. نقطه قوت این مقاله بررسی چرایی ورشکستگی دولت‌ها در سوریه، یمن و عراق است. اما ضعف این مقاله عدم پرداختن به ارتباط دولت درمانده با بهار عربی و ویروس کرونا است (عطار و دیگران، ۱۳۹۷: ۱۵۸-۱۳۵)؛ (Attar and Others, 2018: 135-158).

چنانچه مشاهده شد در طی یک دهه گذشته هیچ نوشتار قابل توجهی به دو موج «بهار عربی ۲۰۱۱» و «کرونا ویروس» به طور همزمان و نقش آن‌ها بر تداوم ورشکستگی نپرداخته‌اند؛ این مقاله قصد دارد ابعاد مختلف این موضوع را بررسی کند. در واقع آنچه موجب گردیده تا این اثر از سایر آثار نگاشته شده در این باره متفاوت و متمایز گردد در دو نکته قرار دارد: نخست تمرکز بر دو بحث «بهار عربی ۲۰۱۱» و «کرونا ویروس» که در سایر آثار یا نادیده گرفته شده و یا آنگونه که شایسته بوده به آن پرداخته نشده است. دوم پرداختن به نقش آن‌ها در تداوم ورشکستگی است که توسط کارشناسان مغفول مانده است و به پژوهش اهمیت و نوآوری می‌بخشد.

۲- چارپوب نظری- مفهومی

۲-۱- دولت درمانده- مفهوم و نگاه

اصطلاح «دولت درمانده» - به‌عنوان یک رویکرد در سال ۱۹۹۰ وارد گفتمان دانشگاهی و سیاسی شد. اولین بار «هلمندآ» و «رتنر»^۳ تحت عنوان «نجات دولت‌های درمانده»^۴ به این موضوع

^۱. Failed- State

^۲. Helman

^۳. Ratner

^۴. Saving Failed- States

پرداختند. منظور آن‌ها دولت‌های بودند که زیرساخت‌های آن فرو ریخته و قادر به تأمین امنیت نبودند و مهم‌تر از همه مردم آن‌ها دولت را ناکارآمد می‌دانستند (عطار و سعیدی‌راد، ۱۳۹۶: ۱۳۸). در مجموع کشورهایی که در این دسته‌بندی قرار می‌گیرند، کشورهای هستند که از بی‌ثباتی شدید رنج می‌برند یا با خطرات دشواری مواجه هستند. لذا افزایش تمرکز بر مفهوم دولت‌های درمانده حول این موضوع می‌چرخد که کشورها با تهدیدات خاصی مواجه هستند که صرفاً محدود به سایر کشورها نیست و تهدیدات گوناگون دورترین نقاط جهان را هم در برمی‌گیرد؛ این تهدیدات ناشی از کشورها و حتی بازیگران کوچک‌تر است که عامل دولت‌های درمانده هستند (موسوی نیا، ۱۳۹۰: ۲۹) (Mosavinia, 2011: 29). بسیاری از مباحث دولت درمانده به عدم توانایی دولت در انجام خدمات اولیه خود که مسئولیت آن را بر عهده دارد، تمرکز می‌کند. مانند تضمین صلح و ثبات، اجرای قانون، حکومت‌داری مطلوب، کنترل مرزها در برابر تهدیدات، رشد و پایداری اقتصادی. درحالی که دولت‌های درمانده فراتر از اعتراض، شورش و کودتا است. منظور شرایطی است که در آن ساختار دولت، اقتدار، قانون و نظم سیاسی فرو می‌ریزد و نیاز به بازسازی مجدد دارد.

بنابراین، درماندگی و شکست در سطح دولت زمانی رخ می‌دهد که ساختارهای مختلف، اقتدار، قدرت، قوانین و نظم سیاسی فرو ریزد که حاصل آن خلأ سیاسی-اقتصادی و... است که پس از شکست دولت به وجود می‌آید. این خلأ سبب می‌شود تا بازیگران غیردولتی نقش‌های مختلف دولت را بر عهده بگیرند و سایر بازیگران را که قادر به احیای مجدد خود و پر کردن خلأ نیستند را کنار بزنند. این مفهوم علاوه بر فروپاشی، با فرایندی که در آن، دولت - با توجه به از دست دادن تدریجی توانایی‌های خود - در انجام مسئولیت‌هایش ناکام است، ارتباط دارد (Rotberg, 2002: 78). البته فراموش نشود که کارشناسان به شکست و درمانده (از غرب تا شرق و از جنوب تا شمال) نگاه یکسانی ندارند. هر کدام ممکن است تعریف و شاخص‌های متعددی برای دولت درمانده یا ورشکستی در نظر بگیرند. اما در این مقاله هدف تعریف جدید از دولت درمانده یا شکست نیست. بلکه نگاه به دولت‌های درمانده و نمره‌گذاری بر اساس شاخص‌های بانک جهانی، توسعه انسانی، بیکاری، کسب و کار و... کشورهای منطقه است که در یک دهه گذشته همچنان در مسیر چرخه رذیلت و درماندگی است، بررسی می‌کند (U.S. Census Bureau, 2020: 12).

۲-۲- بهار عربی ۲۰۱۱- مفهوم و نگاه

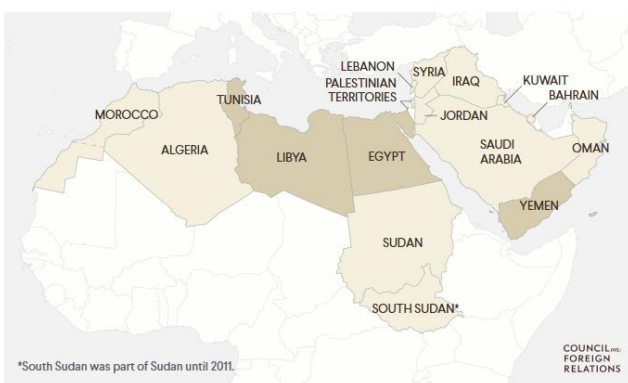
پدیده بهار عربی یکی از مهم‌ترین و اساسی‌ترین مسائل در منطقه منا می‌باشد و در بین کارشناسان و پژوهشگران درباره تعریف آن نظر یکسانی وجود ندارد. در گفتمان جمهوری اسلامی ایران، از بهار عربی، بهار عربی اسلامی تعبیر شده است، «بیداری در فارسی، مترادف «الصحوه»، «الوعی» و «یقظه» در زبان عربی است» (دارابی، ۱۳۹۹: ۱۱۵)؛ (Darabi, 2020: 115). در مجموع بهار

عربی ۲۰۱۱، رویدادهای اجتماعی، فرهنگی، مذهبی، سیاسی و اقتصادی است که تاریخ از آن به عنوان «بهار عربی» یا «خزان عربی» یاد می‌کند و موجی از شوک پنجگانه (اقتصادی، اجتماعی، نظامی، سیاسی و فرهنگی) بر کل منطقه مناجاد کرد. امروزه، میراث زنجیره این رویدادها مورد اختلاف است و تا حدودی هنوز نامشخص است (Ali Adraoui, 2021).

گسترش این موج بهار عربی، باعث شد میلیون‌ها نفر به آینده‌ی بهتر و عادلانه‌تر امیدوار باشند. اما این فقط یک نگاه اجمالی و خیالی بود. چرا که خواسته‌های مردمی فقط به صورت سطحی‌نگر در نظر گرفته شدند و هنوز همان مشکلاتی که مردم به دنبال برچیدن آن‌ها بودند پایدار می‌باشند. از این رو بهار عربی یا بهار عربی هر چند حرکتی الهام بخش بود، اما منجر به اصلاح عمقی در تمام حوزه‌ها نشد و به درگیری‌ها، مشکلات اقتصادی، اجتماعی و... و آشفتگی سیاسی، نظامی منجر شد. هر چند کسانی که در رأس قدرت بودند، متوجه شدند که دیگر نمی‌توانند فساد، بی‌کفایتی و خشونت را انکار کنند. آن‌ها مجبور شدند اصلاحات خاصی را برای پذیرش شکایات مردم انجام دهند (آرامش و دیگران، ۱۳۹۵: ۴۰)؛ (Aramesh and Others, 2016: 40)، اما اصلاحات تا تغییر حکومت در این کشورها نتیجه‌مندی در بر نداشت. چرا که شکاف عمیق بین مردم بر سر اصلاحات سیاسی تا اقتصادی بیشتر شد. در نتیجه، بی‌اعتمادی عمیقی در بین مردم ایجاد شد که اعتقاد بر این بود که هر کس به قدرت برسد، مانیفست و اهداف خود را دنبال می‌کند. به نظر می‌رسد آنچه این شکاف‌های سیاسی، اجتماعی-اقتصادی و... در جامعه مخفی نگه داشته همه‌گیری ویروس کرونا است که احتمالاً بعد از واکسن‌سیون شده دوباره آشکار و منجر به بی‌ثباتی کوتاه‌مدت، میان‌مدت و بلندمدت (بستگی به مدیریت کشورها) در منطقه شود (Raid Khan and other, 2019: 46-47).

where the Arab Spring happened

● Leadership change ● Protests but no leadership change

نقشه شماره ۱- کشورهای درگیر بهار عربی ۲۰۱۱ (Robinson, 2020)

Map 1- Countries which were Involved in Arab Spring 2011 (Robinson, 2020)

۲-۳- منطقه منا

منا، به طور معمول شامل ۲۴ کشور (ایران، عراق، کویت، بحرین، عمان، قطر، امارات، عربستان، سوریه، لبنان، اردن، فلسطین، رژیم اسرائیل، مصر، لیبی، الجزایر، مراکش، جیبوتی، مالت، تونس، یمن. اتیوپی، سودان و صحرای غربی) می‌باشد. این منطقه تقریباً ۶ درصد از جمعیت جهان را به همراه ۶۰ درصد از ذخایر نفتی و ۴۵ درصد از ذخایر گازی جهان به خود اختصاص داده است. حدود ۷۰ درصد کشورهای عضو اوپک در این منطقه می‌باشند. در واقع این منطقه از شمال غربی آفریقا (از مراکش - سودان) و تا جنوب غربی آسیا (ایران) ادامه دارد (James Chen, 2020: 2). به نظر می‌رسد، آنچه باعث شده اکثر کارشناسان این کشورها را عضو منطقه منا بدانند، منابع زیرزمینی (نفت و گاز) نیست، بلکه به دلیل اشتراکات فراوانی همچون زبان، دین، فرهنگ، اقتصاد و... است که مجموعه ژئوپلیتیک^۱، ژئواستراتژیک^۲ و ژئوآکونومیک^۳ را فراهم کرده است. به همین هر چالشی که در این منطقه نمایان شود بر امنیت کل اثرگذار خواهد بود. یکی از آن‌ها که تداوم دولت درمانده است حاصل از دو موج بهار عربی و کرونا ویروس است.

۳- رتبه‌بندی درماندگی در منطقه منا

تاکنون نظرات متعددی در مورد دولت درمانده ارائه شده است، اما هیچ کدام از آن‌ها رتبه‌بندی دقیقی از شکست و درماندگی دولت‌ها ارائه نداده‌اند و این که همه دولت‌های ضعیف، شکننده و ورشکستگی را در قالب دولت درمانده آورده شوند، غیرقابل قبول می‌باشد. به همین منظور نیاز به یک درجه‌بندی یا رتبه‌بندی احساس می‌شود که همه این دولت‌ها در قالب (درمانده) قرار نگیرند؛ ممکن است از جنبه‌های متفاوت درمانده شده باشند. بنابراین اگر بخواهیم در این راستا دولت‌های منطقه منا (که با بهار عربی و کرونا ویروس مواجه شدند) را بررسی کنیم، نیاز به یک رتبه‌بندی با معیارهای خاص است. چرا که برخی از این کشورها هنوز مستحق درماندگی یا در لیست دولت درمانده نیستند. به همین منظور نویسنده گان رتبه‌بندی‌های شکست، برآوردهای تقریبی کارکردی دولت‌های منطقه بعد از بهار عربی تا همه‌گیری ویروس کرونا در نظر گرفته‌اند. در واقع داده‌های که باعث شده این پژوهش درمانده بودن را رتبه‌بندی کنند، داده‌های ذهنی و نگاه منافع‌گرایی نیست (چیزی که تا کنون از سوی کارشناسان و تحلیلگران دولت ورشکسته بررسی شده)، بلکه داده‌های

^۱ اوپک OPEC سازمان کشورهای صادرکننده نفت یک سازمان یا کارتل بین دولتی که از ۱۴ کشور تشکیل می‌شود. ایران، کویت، ونزوئلا، نیجریه، اکوادور، گابن، قطر، اندونزی، لیبی، عراق، عربستان، امارات متحده عربی، الجزایر. کشور آنگولا چون از سال ۲۰۰۷ به عضویت سازمان اوپک درآمده است، بدلیل عدم دسترسی به داده‌ها طی دوره زمانی مورد بررسی در فرآیند تحلیل منظور نشده است.

^۲ Geo-politics

^۳ Geo-strategic

^۴ Geo-economic

خامی است که از سوی سازمان ملل، بانک جهانی و... منتشر شده‌اند. بر این اساس ضروری است که کنشگران منطقه که با دو موج بهار عربی و کووید-۱۹ روبرو بوده‌اند را مورد قضاوت قرار داد تا بتوان عیارهای این کشورها بر اساس ویژگی‌های دولت در مانده یا ورشکسته را مشخص کرد. چرا که وضعیت این کشورها حداقل در مرحله کوتاه‌مدت (۵ سال)، میان‌مدت (۱۰ سال) و بلندمدت (۱۵، ۲۰، ۲۵ و ۳۰ سال) قابل تغییر می‌باشند. به همین منظور ما رتبه‌بندی از (الف) تا (ج) در نظر گرفته‌ایم. کشورهای که احتمالاً تا ۵ سال آینده شرایط بهتری پیدا می‌کنند در رتبه (الف) قرار داده‌ایم و کشورهای که در وضعیت بلندمدت (۱۵، ۲۰، ۲۵ و ۳۰ سال) و چه بسا بیشتر از زمان مشخص شد با درماندگی روبرو خواهند بود در رتبه (پ تا ج) قرار خواهیم داد. در واقع رتبه‌بندی برای سطح درماندگی از (الف) تا (ج) است که بدترین آن‌ها (ج) می‌باشد. لازم به ذکر است که در این رتبه‌بندی، تولید ناخالص ملی (GNI)، وضعیت کسب و کار، فساد و... دولت‌ها در نظر گرفته شده است.

۴- رتبه‌بندی کشورهای منطقه و تداوم درماندگی دولت‌ها از بهار عربی تا کرونا

۴-۱- تونس: رتبه-الف

از بهار عربی تا کرونا ویروس اصلاحات متعددی در کشور تونس انجام گرفته است. اما همچنان با اصلاحات اقتصادی نامناسب و چالش‌های جمعیتی همراه با از دست دادن درآمد گردشگری ناشی از ویروس کرونا روبرو است. قانون اساسی جدید را تصویب و انتخابات پارلمانی و ریاست جمهوری را برگزار کرد (Belhaj, 2021). اما محدودیت‌های داخلی، مانند تکه‌تکه شدن سیستم احزاب سیاسی و مشکلات مربوط به دستیابی به اجماع در مورد اصلاحات کلیدی اقتصادی، با محدودیت‌های خارجی مانند مناقشه در لیبی همسایه همراه شده است تا روند بهبود اقتصادی را در این کشور کند و نارضایتی اجتماعی فزاینده‌ای را در بین شهروندان تونسی ایجاد کند. حملات تروریستی مکرر علیه بخش گردشگری و اعتصاب کارگران، تقریباً ۱۵ درصد از تولید ناخالص داخلی این کشور را کاهش داده است. به همین دلیل به دنبال افزایش سرمایه‌گذاری خارجی و همکاری با صندوق بین‌المللی پول از طریق توافق‌نامه تسهیلات صندوق توسعه است. البته شیوع ویروس کرونا و قیمت‌های ناپایدار نفتی دوباره وضعیت اقتصادی این کشور را در معرض وخامت قرار داده است. چرا که تشدید ویروس کرونا بر اقتصادی (گردشگری، اشتغال و صادرات) تأثیر منفی گذاشته است. اما از آنجایی که در رتبه‌بندی توسعه انسانی رتبه ۹۱ و از نظر فساد در رتبه ۷۴ جهان قرار دارد، این پیش‌بینی می‌شود که با مهار ویروس کرونا و به تعادل رسیدن قیمت نفت، وضعیت امیدوار کننده‌ای در این کشور نهادینه شود (World Bank, 2020).

۴-۲- الجزایر: رتبه-ب

الجزایر نزدیک به دو دهه با مشکلات اقتصادی و سیستم حکومتی ضعیف و ناکارآمدی روبرو

است. در این کشور هنوز ارتش بر عناصر کلیدی ساختار قدرت مسلط است. اقتصاد آن به طور کامل تحت سلطه دولتمردان است. از طرف دیگر دولت بعد از موج بهار عربی خصوصی سازی صنایع را متوقف کرده و محدودیت‌هایی را بر واردات و مشارکت خارجی اعمال کرده است. کسری تجاری و درآمدهای هیدروکربنی این کشور بعد از بهار عربی تا شیوع ویروس کرونا به نصف رسیده است. این امر منجر به کاهش ذخایر ارزی شده است. هنوز به صادرات نفت وابسته است و پیشرفت‌های محدودی در زمینه تنوع صادراتی داشته است. نرخ بیکاری به بالای ۱۲ درصد رسیده است که ۶۰ درصد آن جوانان (۲۹ درصد)، زنان (۱۹,۴ درصد) و فارغ التحصیلان دانشگاهی (۱۸,۵ درصد) می‌باشند. مهارت و تخصص در بازار کار جایگاهی ندارد. شیوع کرونا سرمایه‌گذاری را در این کشور بسیار کند کرده است. درآمدهای مالیاتی را افزایش داده است (Belhaj, 2021). بنابراین الجزایر با شوک ترکیبی ناشی از نصف شدن قیمت نفت، بحران بهداشت عمومی و پیامدهای اختلالات اقتصادی جهانی در پی شیوع کووید-۱۹ مواجه است. در حال حاضر این کشور با کسری بودجه ۱۶,۳ روبرو است. کاهش شدید درآمدهای صادراتی باعث شد کسری تجارت به ۱۸,۲ درصد از تولید ناخالص داخلی افزایش یابد. همچنین طبق رتبه‌بندی سازمان ملل متحد و بانک جهانی این کشور در رتبه کسب و کار جایگاه ۱۵۷ قرار دارد. البته فساد بسیار پایینی (رتبه ۳۰) در این کشور وجود دارد (World Bank, 2020).

۴-۳- عراق: رتبه-ب

حمله آمریکا به عراق، این کشور را با چندین چالش و بحران از جمله: رشد گروه‌های افراطی، بی‌ثبات سیاسی، اقتصادی و نظامی، تشدید اختلافات قومی و فرقه‌ای مواجه کرد. نتیجه این چالش و بحران‌ها ورشکستگی این کشور شد. در واقع این سیر تحولات، کشور عراق را با فساد گسترده در همه سطوح، مداخله ترکیه در شمال، بی‌ثباتی در منطقه مرزی با سوریه و بقایای داعش روبرو کرد. برنامه‌ها برای بازسازی مناطقی که داعش به آن‌ها آسیب زده بسیار ضعیف پیگیری می‌شود. توزیع عادلانه درآمدهای نفتی در این کشور دیده نمی‌شود. بخش دولتی این کشور ناکارآمد است که بخش بزرگی از درآمدها را مصرف می‌کند. فساد، زیرساخت‌های قدیمی، خدمات ضروری ناکافی، کمبود نیروی کار ماهر و قوانین تجاری قدیمی، سرمایه‌گذاری را متوقف کرده و همچنان رشد بخش‌های خصوصی و غیر نفتی با محدودیت‌های روبرو است. با وجود این مشکلات، بیکاری همچنان یک چالش جدی در این کشور محسوب می‌شود؛ بنابراین عراق در وضعیت شکننده‌ای قرار دارد که با بحران‌های مالی (ناشی از سقوط قیمت‌های بین‌المللی نفت) و آشفتگی سیاسی و اجتماعی دوران کرونا گره خورده است (عطار و سعیدی‌راد، ۱۳۹۷: ۱۵۰)؛ Attar and Saedi (Rad, 2018: 150). بنابراین این موج از ناکارآمدی، زمینه اعتراضات اکتبر ۲۰۱۹ را فراهم نمود. این تظاهرات، شکنندگی سیستم اقتصادی-اجتماعی عراق را آشکار کرد. هر چند دولت عراق برای جلب رضایت تظاهرکنندگان، بسته حمایتی در بخش دولتی، حقوق بازنشستگی و نقل و انتقالات

را اعلام کرد، اما همچنان بخش عمده‌ای معضلات پابرجاست. از این رو انتظار می‌رود اختلالات ناشی از گسترش کرونا و ویروس، عراق را به شدت تحت تأثیر قرار دهد و شاهد استمرار ناکارآمدی اقتصادی در این کشور باشیم؛ چرا که این کشور از لحاظ توسعه انسانی در جایگاه ۱۲۰ جهان قرار دارد (UN, 2020: 3)، فساد هنوز پا برجا می‌باشد (رتبه ۱۶۲) و بر اساس رتبه‌بندی کسب و کار در رتبه ۱۷۲ جهان قرار دارد (IMF, 2020:1). علاوه بر موارد مذکور می‌توان ادعان نمود که چهار مؤلفه حمله آمریکا به عراق، غارتگری دولت - فساد، بحران اصلاحات و شدت گرفتن نزاع قومی - مذهبی شاخص‌های هستند که دولت عراق را به سمت وسوی شکست کشانده است. همچنین، این مسیرها باعث شده‌اند سه پیامد یا چالش عمده از جمله؛ مداخله قدرت‌های بزرگ و یارگیری آن‌ها، گسترش نیرو تندرو، افزایش اختلافات قومی - مذهبی در منطقه به‌جا بگذارد (رجبی و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۴)؛ (Rajabi and Others, 2021: 114).

۴-۴- بحرین: رتبه-پ

جهان عرب به خصوص بحرین شاهد دگرگونی‌های است که از دید تاریخی اگر بی‌سابقه نباشد، بدون شک بی‌مانند بوده است. ماهیت ساختار سیاسی، سرکوب شدن آزادی‌های سیاسی در گذر دهه‌ها، نابسامانی اقتصادی، اثرگذاری روز افزون بر دولت‌ها از قدرت‌های بزرگ و... زمینه ساز آشوب‌ها در دو دهه گذشته شده است (نوری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲)؛ (Norie and Others, 2018: 12). اما آنچه به تداوم دولت درمانده در این کشور، روند شتاب‌تری بخشید، سرکوبگری اقلیت سنی و خانواده حاکم در برخورد با اکثریت شیعه، محرومیت چهره‌های منتقد و مخالف در انتخابات است. به همین منظور اکثر کارشناسان معتقدند در بحرین هنوز عوامل نارضایتی ۲۰۱۱ پابرجاست. از طرف دیگر کاهش قیمت جهانی انرژی بودجه این کشور را با کسری مواجه کرده است. به طوری که از سال ۲۰۱۵ یارانه‌های گوشت، گازوئیل، نفت سفید و بنزین در این کشور لغو شد. بنابراین کشور بحرین با چالش‌های عمیقی روبرو است (Freer, 2019: 1)؛ اما آنچه باعث شده این کشور نیز به طور کامل در مسیر ورشکستگی قرار نگیرد، سه شاخص؛ توسعه انسانی (رتبه ۴۵ جهان)، فساد مالی کم (رتبه ۷۷) و توسعه کسب و کار (رتبه ۴۳) می‌باشد. بنابراین اگر دولتمردان این کشور بتوانند از سرکوبگری دست بکشند و شکاف بین جمعیت شیعه و سنی را کاهش دهند، بدون شک از مسیر دولت درمانده خارج می‌شوند (از رتبه پ به رتبه الف جهش پیدا می‌کند)؛ اما در صورتی که مسیر کنونی، ادامه پیدا کند، احتمالاً در آینده (میان‌مدت ۱۰ سال) و (بلندمدت ۱۵ سال) شاهد ورشکستگی کامل در این کشور (از جایگاه پ به جایگاه ث یا ج) خواهیم بود.

۴-۵- مراکش: رتبه-پ

مراکش از سال ۲۰۱۱ تلاش‌های برای ایجاد یک مدل اقتصادی جدید و کارآمد برای حل بیکاری داشته است. اما همچنان با چالش‌های عمده اقتصادی و جمعیتی، روبرو است. شیوع کرونا

ویروس منجر به حذف درآمدهای گردشگری در این کشور شد. در واقع کووید-۱۹ وضعیت رو به بهبودی در این کشور را به وضعیت نامشخص سوق داده است. در این کشور همچنان آمار بی‌کاری بالا، فقر و بی‌سوادی مشهود است. مشکل کلیدی که این کشور از بهار عربی تا کرونا در حاله ابهام قرار داده است اصلاح «نظام آموزشی» و «دستگاه قضائتی» در کنار بیکاری است. مشکلات در صحرای غربی و جبهه پولیساریو و الجزایر همچنان باقی است (Surya, 2016). رشد اقتصادی روند نزولی به خود گرفته است. رشد تولید ناخالص داخلی در این کشور ۲,۳ درصد کاهش داشته است. بی‌کاری ۹,۲ درصد افزایش یافته است (The World Bank in Morocco, 2021). از این رو پیش‌بینی می‌شود آثار کووید-۱۹ و آثار خشکسالی بر اقتصاد مراکش همچنان تأثیر منفی داشته باشد (Belhaj, 2021). به طوری که در سال پیش‌رو (۲۰۲۲) رکود اقتصادی ویژه‌ای را تجربه کند (World Bank, 2020).

۴-۶- مصر: رتبه-ت

مصر یکی از کشورهای است که بعد از بهار عربی پیوسته به سمت اقتدارگرایی و سرکوب پیش رفته است. البته در راستای نوسازی اقتصاد اقداماتی انجام داد. اما با ظهور گسترده‌ای از طبقه متوسط در این کشور طرح نوسازی اقتصادی، توانایی پاسخگویی به توقعات گسترده مردمی را نداشت و در نهایت این کشور را در مسیر دولت‌های درمانده قرار داد. البته نباید فراموش کرد که عوامل متعددی به این مسیر شتاب بیشتری دادند، عبارت‌اند از:

اول، فساد گسترده: بنابر گزارشی دارایی، ۴۰ نفر از مسئولین این کشور به طور میانگین ثروتی بیش از ۱ میلیون دلار دارند و در حال حاضر این کشور از لحاظ در رتبه ۱۰۶ جهان قرار دارد؛ دوم، بحران کارآمدی: مسئله اصلی مصر در زمان دو موج بهار عربی و کرونا ویروس، مدیریت نامناسب رژیم سیاسی است. در واقع اعتراضات ۲۰۱۱ زمانی اتفاق افتاد که نزدیک به ۵۰ درصد از مردم این کشور درآمدی کمتر از دو دلار در روز داشتند. به طوری که از لحاظ کسب‌وکار این کشور در جایگاه ۱۱۶ جهان قرار دارد؛

سوم، دخالت ارتش: درسته جامعه مصر همگون است و ارتش آن به عنوان ابزار حاکم عمل نمی‌کند. اما ارتش این کشور بیش از حد در سیاست دخالت می‌کند؛ چهارم، فقدان آزادی: در چند دهه گذشته تا کنون، دولتمردان مصر بسیاری از آزادی‌های سیاسی و اجتماعی را محدود کرده‌اند. منتقدان خود را به قدری تحت فشار قرار می‌دهند که فعالیتشان اغلب موارد محدود و بی‌نتیجه بماند؛

پنجم، کاهش درآمدهای گردشگری: این در حالی است که اعم درآمدهای این کشور به گردشگری وابسته بود. اما به دلیل شیوع ویروس کرونا و ضعف درآمدهای مالیاتی ... این کشور را با کسری بودجه ۹,۷ درصدی مواجه کرده است (World Bank, 2020).

بنابراین تا زمانی عوامل مذکور و ویروس کرونا ادامه داشته باشند و اصلاحات اقتصادی، اجتماعی و سیاسی جدی در این کشور صورت نگیرد، شاهد تداوم دولت درمانده (جایگاه ت) در این کشور خواهیم بود. اما آنچه باعث شده این کشور هنوز به صورت کامل ورشکسته نشده است، یکی فرهنگ سیاسی که هم به صورت بوروکراتیک و به شیوه خود قانونی است و دوم ماشین سیاسی-امنیتی کم حجم و پیچیدگی بسیاری یافته است و هیچ کس مطمئن نیست که در بزنگاه تاریخی چه اتفاقی خواهد افتاد (مطلبی و حسینی، ۱۳۹۳: ۸۰)؛ (motalebi and hossini, 2014: 80).

۴-۷- سودان: رتبه-ث

سودان یکی از کشورهای قبیله‌ای و فرقه‌ای است که دولت و اقتصاد آن همچنان ناکارآمد و ضعیف می‌باشد. این کشور هنوز به کمک‌های بشردوستانه وابسته است. در حال حاضر هیچ جایگزین واضحی برای از دست دادن درآمد نفتی سودان جنوبی در دستور کار قرار نداده است. درگیرهای بین دولت و جنبش آزادیبخش خلق سودان شمالی در کردوفان جنوبی و ایالت نیل آبی، منجر به بحران انسانی بیش از یک میلیون نفری شد. سودان همچنین با هجوم پناهندگان از کشورهای همسایه، در درجه اول اتیوپی، اریتره، چاد، جمهوری آفریقای مرکزی و سودان جنوبی مواجه است. زیرساخت‌های حمل‌ونقل در این کشور بسیار ضعیف است. با درگیری‌های طولانی مدت و جدایی سودان جنوبی حدود سه چهارم تولید نفت خود را از دست داد. این شوک اقتصادی و درگیری‌های مداوم از سال ۲۰۱۱ تا همه‌گیری ویروس کرونا، وضعیت شکننده اقتصادی را در این کشور تشدید کرد که از آن موقع تا کنون نرخ تورم را در این کشور ۲ رقمی نگه داشته است. سرمایه‌گذاران خارجی و بانک‌های تجاری تمایلی به همکاری با این کشور را ندارند. معاملات تجاری و مالی بین سودان و اقتصاد جهانی بسیار محدود شده است. رتبه‌بندی توسعه انسانی در این کشور پایین است. از نظر فساد رتبه ۱۷۳ جهان و از لحاظ رتبه‌بندی کسب‌وکار در جایگاه ۱۷۱ ام جهان قرار گرفته است که نشان می‌دهد سودان بدون تغییرات گسترده در حکومت، همچنان یک دولت حاشیه‌ای و در رتبه‌بندی (ث) باقی خواهد ماند (World Bank, ۲۰۲۰).

۴-۸- لیبی: رتبه-ث

لیبی، کشور عربی در شمال آفریقا است که ساختار آن مبتنی بر قبایل است. این کشور با کشورهای مصر، سودان، چاد، نیجر، الجزایر و تونس مرز مشترک دارد؛ لیبی به لحاظ مساحت سومین کشور پهناور آفریقا قاره و شانزدهمین و کشور پهناور جهان است (Colombo and Varvelli, 2020). ده ساله که این کشور با یک جنگ داخلی جدی و همچنین اختلافات عمیق داخلی و منطقه‌ای روبرو است. اقتصاد این کشور، کاملاً وابسته به صادرات نفت و گاز است که بعد از بهار عربی و با توجه به بی‌ثباتی امنیتی و سیاسی، دچار مشکل شده است (Walter Feichtinger, 2021).

پول رایج آن کشور (دینار) بعد از موج بهار عربی ارزش خود را از دست داده است و شکاف بین نرخ ارز رسمی و بازار سیاه باعث رشد اقتصاد سایه و افزایش تورم شده است. این کشور از قطعی گسترده برق رنج می‌برد که ناشی از کمبود سوخت برای تولید برق است. دسترسی به آب آشامیدنی تمیز، خدمات پزشکی و... در این کشور از سال ۲۰۱۴ با مشکلات شدیدی روبرو شده است که شیوع ویروس کرونا آن را تشدید کرده است. تولید و صادرات نفت به دلیل بسته شدن بندر و پایانه‌های نفت تقریباً متوقف شده است. ادامه تنش‌های سیاسی در این کشور باعث شده که ثبات اقتصادی دور از دسترس باشد (Surya, 2016). از لحاظ رتبه‌بندی توسعه انسانی این کشور در جایگاه ۱۱۹ جهان قرار دارد. فساد در این کشور بسیار بالا است (جایگاه ۱۶۸ از بین ۱۹۸). همچنین رتبه ۱۸۶ کسب و کار در جهان را دارد (World Bank, 2020).

۴-۹- سوریه: رتبه-ج

سوریه به دلیل موقعیت حساس جغرافیایی و استراتژیکی، ورود بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی، ظهور پدیده گروه‌های تروریستی و... به یکی از کشورهای در مانده در جهان تبدیل شد. اما نقطه آغاز بروز بحران سیاسی سوریه، مخالفت دولت این کشور با اصلاحات سیاسی-اقتصادی بود که به دنبال شروع دومینو بهار عربی در کشورهای عربی، در سوریه آغاز شد (خدابخشی، ۱۴۰۰: ۵۰). اما با این که گروه‌های تروریستی شکست خورده‌اند و جنگ داخلی در این کشور وارد مرحله پایانی شده است، ولی این کشور هنوز جز ده کشور در مانده جهان به حساب می‌آید. چرا که اصلاحات اقتصاد-سیاسی کارآمدی در این کشور انجام نشده است. مذاکرات سیاسی بین دولت و هیئت‌های مخالف در کنفرانس‌های ژنو تحت حمایت سازمان ملل از سال ۲۰۱۴ تاکنون راه‌حلی کلیدی برای این مناقشه ارائه ندادند. هر چند از اوایل سال ۲۰۱۷ جمهوری اسلامی ایران و روسیه در حوزه سیاسی و نظامی، خشونت را در سوریه کاهش داده‌اند (سعیدی‌راد و دیگران، ۱۳۹۹)؛ (Saeedi Rad et.al., 2020). اما نباید فراموش کرد که این سیر خشونت‌ها و تنش‌ها باعث آواره شدن ۶ میلیون نفر شده است. بر اساس برآوردهای سازمان ملل تقریباً ۱۱,۱ میلیون نفر در سراسر این کشور به کمک‌های بشردوستانه نیاز دارند (UN, 2020: 5). عدم دسترسی مستمر به مراقبت‌های بهداشتی، آموزش، مسکن و غذا، آثار درگیری را تشدید کرده و میلیون‌ها نفر را به سمت بیکاری و فقر کشانده است (UNHCR, 2020: 11). علاوه بر این‌ها کاهش شدید صادرات نفت و اختلال در سایر مبادلات تجاری، فشار بیشتری بر مردم آورده است که طبق گزارش‌های بانک جهانی از زمان موج بهار عربی تا تشدید کووید-۱۹ بیش از ۲۲۶ میلیارد دلار به این کشور خسارت وارد شده است که خسارات ناشی از اختلال اقتصادی ۲۰ برابر بیشتر از خسارت‌های ناشی از تخریب فیزیکی است. براساس رتبه‌بندی توسعه انسانی سازمان ملل این کشور جایگاه ۱۵۴ و از نظر فساد ۱۷۸ جهان را دارد. همچنین از لحاظ کسب‌وکار در جایگاه ۱۷۶ می‌باشد و به احتمال زیاد این روند آشفستگی حداقل تا دو یا سه دهه آینده ادامه داشته باشد (World Bank, 2020: 1).

۴-۱۰- یمن: رتبه-ج

یمن نزدیک به چند دهه درگیر ورشکستگی است. اما از موج بهار عربی تا ویروس کرونا با مجموعه عمده‌ای از درگیری‌های داخلی تا حمله کشورهای عربستان سعودی و امارات متحده همراه شده است. فشار جمعیت، کمبود آب شرب و صادرات نفت نامشخص، دسترسی به غذا و سایر کالاهای حیاتی مانند تجهیزات پزشکی در سراسر این کشور به دلیل مسائل امنیتی محدود است. در واقع همه این عوامل کلیدی به صورت زنجیره‌ای یمن را در مسیر دولت در مانده نگه داشته است. حتی در صورت سازش داخلی چشم انداز روشنی که این کشور را از مسیر دولت در مانده (ج) به مسیر دولت ضعیف (ث)، (ت) و (پ) قرار دهد، وجود ندارد.

در مجموع یمن با بحران انسانی، اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و نظامی بی‌سابقه‌ای روبرو است. خسارت قابل توجهی به زیرساخت‌های عمومی حیاتی این کشور وارد شده است که منجر به اختلال در خدمات اولیه گردیده است. ناامنی‌های مکرر در این کشور، احیای صادرات نفت را - که بزرگترین منبع ارزی آن‌ها قبل از بهار عربی و کووید-۱۹ بود - به موانع جدی روبرو کرده است (Belhaj, 2021: 30). یمن همچنان با خطرات قابل توجهی در زمینه نوسانات کلان اقتصادی روبرو است. کاهش ارزش پول رایج در این کشور بر قیمت کالاهای وارداتی تأثیر منفی به جا گذاشته است. از طرف دیگر ممکن است کندی اقتصاد جهانی و منطقه‌ای به دلیل شیوع ویروس کرونا پیامدهای وحشتناک اقتصادی و انسانی را در این کشور به جا بگذارد. چرا که این کشور همچنان با فساد گسترده (رتبه ۱۷۷)، کسب و کار ضعیف (رتبه ۱۸۷) و عدم توسعه انسانی (رتبه ۱۷۷) روبرو است و پیش‌بینی می‌شود، تراژدی دولت در مانده در این کشور (جایگاه ج) همچنان باقی خواهد ماند (World Bank, 2020).

۴-۱۱- تأثیر موج بهار عربی و کرونا ویروس بر تداوم در ماندگی دولت‌ها

بررسی و یافته‌های مذکور نشان می‌دهد، دو موج بهار عربی و کرونا ویروس باعث آشفتگی اقتصادی، اجتماعی و سیاسی-امنیتی در منطقه من شده است. از طرف دیگر شوک‌های متعدد داخلی و خارجی، کاهش قیمت نفت، کاهش حجم تجارت، ایجاد اختلال در روند تولید، کاهش اعتماد مصرف کننده، کاهش سرمایه گذاری، افزایش شکاف‌ها، رکود اقتصادی، کسری بودجه و... در زمان این دو موج همه گیر شده است. همچنین بر رشد تولید ناخالص داخلی اثر گذاشته است (IMF, 2020: 8). کشگرانی که درآمد آن‌ها از صنعت گردشگری به دست می‌آمد به دلیل درگیر شدن با دو موج بهار عربی و کووید-۱۹، با کسری بودجه مواجه شده‌اند (UNWTO, 2020: 1) در این راستا صندوق بین‌المللی پول اعلام کرد که جهان وارد رکود اقتصادی خواهد شد (آقاجانلو، ۱۴۰۰: ۳۲) (Aghajianloo, 2021: 32). از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۱ در سوریه و عراق به دلیل گروه‌های

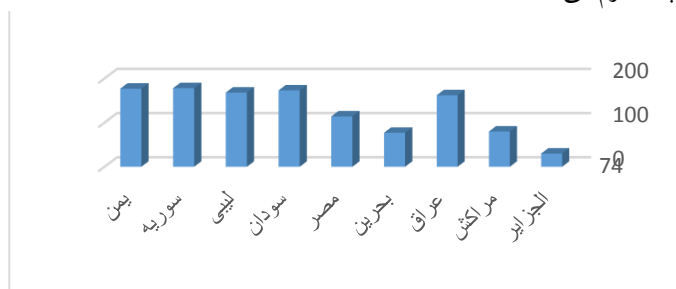
افراطی، در لبنان، مصر، مراکش، تونس و ... به دلیل اعتراضات و محدودیت‌های کرونایی از سوی کشورهای جهان با محدودیت‌های روبرو شده‌اند. در واقع این معضلات از دو منظر به پیکر اقتصاد منطقه منا آسیب زده است؛ یکی کاهش تولید ناخالص داخلی (برای بازیگران غیرنفتی جایگاه برجسته شد)؛ دوم، افزایش نرخ بیکاری. طبق برآوردهای شرکت چندملیتی پی.دبلیو.سی به واسطه این دو موج بیش از ۱۰۰,۰۰۰ شغل در منطقه منا حذف شد (Bejjani, 2020: 17) در حالی که پایه اصلی موج بهار عربی بخاطر سیر صعودی بیکاری بود.

نمودار-۱، جایگاه توسعه انسانی کشورهای درگیر دو بهار عربی و کووید-۱۹ (نویسندگان، ۱۴۰۰)

Chart-1, Position of Human Development of the Countries Involved in the Two Waves of Arab Spring and Covid-19 (Author, 2022)

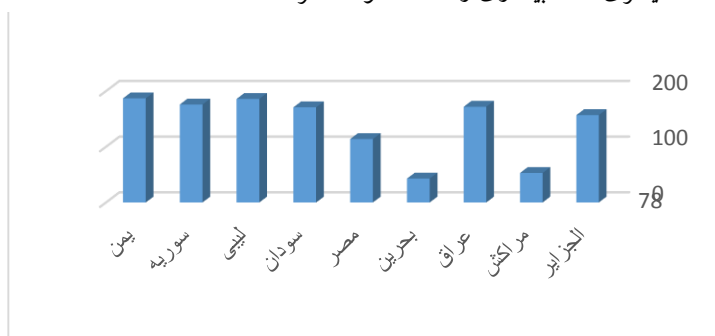
با توجه به نمودار فوق، کشورهای درگیر بهار عربی و کرونا ویروس (به جز بحرین) جایگاه خوبی در توسعه انسانی ندارند. پیش‌بینی می‌شود، این مسیر ادامه داشته باشد؛ چرا که همه این کشورها با بحران‌ها و معضلات روبرو هستند که بعد از واکسناسیون کرونا شاهد اوج گیری تظاهرات در میان این کشورها باشیم. عنصر دیگری که در زمان این دو موج (بهار عربی و کووید-۱۹) بر در ماندگی دولت‌ها اثرگذار بوده، فساد روبه بالا این کشورهاست. در واقع همه این کنشگران با فساد روبرو هستند. نمودار شماره ۲ به خوبی نشان می‌دهد که کشورهای درگیر این دو موج چقدر با فساد دست و پنجه نرم می‌کنند.

نمودار-۲، رتبه بندی فساد کشورهای درگیر دو موج بهار عربی و کووید-۱۹ (نویسندگان، ۱۴۰۰)

Chart-2, Ranking of Corruption of Countries Involved in the two Waves of Arab Spring and Covid-19 (Author, 2022)

همان طور که نمودار ۳- نشان می‌دهد، کسب و کارها در منطقه جایگاه از سال ۲۰۱۱ تا ۲۰۲۱ در وضعیت نااطمینانی قرار دارد و همه کشورهای بررسی شده در رتبه‌بندی ورشکستگی (به جز بحرین) را در آستانه یک رکودی کمرشکن قرار داده است. در واقع بهار عربی و همه گیر شدن ویروس کرونا بر کسب و کار (در کل اقتصاد) تأثیر قابل ملاحظه‌ای داشته است. از جمله اثرات این دو موج بر کسب و کار در کشورهای منطقه (کشورهای بررسی شده) شوک‌های سنگینی به اقتصاد آنها، لطمه سنگین به تجارت خارجی این کشورها وارد کرده است که احتمالاً این شرایط تداوم معضلات دیگری مانند بیکاری را حفظ خواهد کرد.

نمودار ۳-، رتبه‌بندی کسب و کار کشورهای درگیر دو موج بهار عربی و کووید-۱۹ (نویسندگان، ۱۴۰۰)

Chart-3, Ranking of Business of Countries Involved in Two Waves Arab Spring and Covid-19 (Author, 2022)

در مجموع بعد از موج بهار عربی و همه گیر شدن کرونا ویروس، اثراتی فراتر از چالش، تنش، هرج مرج و... در منطقه به وجود آمده است. هر چند ویروس کرونا اعتراضات را کاهش داده است، اما از آنجایی که بحران اقتصادی، بیکاری را دوچندان کرد است، در آینده شاهد گسترش این اعتراضات در کشورهای مذکور خواهیم بود. چرا که اقتصاد این کشورها در حال متزلزل شدن هست. اصلاحات دقیق و عمیق در حوزه های سیاسی، اقتصادی، اجتماعی صورت نگرفته است و مشخص نیست این وضعیت اقتصادی تا چه زمانی ادامه خواهد داشت. کسری بودجه تا چه زمانی ادامه خواهد داشت (TRT, 2020: 2).

نتیجه گیری

بر اساس اعلام سازمان جهانی، بانک جهانی و... از سال ۲۰۱۱ تا کنون نزدیک به ده کشور منطقه منا در لیست دولت‌های درمانده قرار گرفته‌اند. هر چند که ارائه یک تعریف دقیق و فراگیر از درماندگی که همه این دولت‌ها را بر بگردد وجود ندارد و با توجه به تنوع تجربیات به‌غایت

دشوار است. اما پژوهش حاضر تلاش داشت تا بر اساس یک چارچوب توصیفی-تحلیلی، درماندگی دولت‌ها بعد از موج بهار عربی و همه‌گیری کرونا و ویروس در کشورهای منطقه را مورد بررسی قرار دهد.

در این پژوهش صرفاً به تعدادی از شاخص‌های تغییر اشاره گردید که عامل، درمانده و تداوم آن بودند. هدف پژوهش حاضر این نبود که همه مسیرهایی که به درماندگی دولت منجر شود را یک به یک به صورت جامع و کامل بیان کند؛ چرا که دولت‌های متنوع و تاریخ‌های متعدد، همگی بر این امر دلالت دارند که هر درماندگی، اجزاء و عناصر منحصر به فرد خود را دارد. اما این پژوهش برعکس پژوهش‌های انجام شده رتبه‌بندی ورشکستگی یا درماندگی برای کشورهای درمانده که با دو موج بهار عربی و کرونا و ویروس مواجه شده‌اند در نظر گرفته است. چرا که آمارهای فوق نشان می‌دهد که این دو موج بیشترین تأثیر بر درماندگی دولت‌ها داشته است. به همین خاطر این مقاله رتبه‌بندی آن‌ها از درماندگی مشخص کرد. در واقع نویسندگان این مقاله به این جمع‌بندی رسیده‌اند که این درماندگی به دلیل تداوم معضلات داخلی در حوزه اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی، سیاسی، اقتصادی، بهداشتی، اجتماعی و... است و کشورهای که احتمالاً تا ۵ سال آینده شرایط بهتری پیدا می‌کنند در رتبه (الف) و کشورهای که ۱۰ سال جایگاه بهتری قرار می‌گیرند در رتبه (ب) قرار داده و کشورهای که در وضعیت بلندمدت (از ۱۵ تا ۳۰ سال) و چه بسا بیشتر از زمان مشخص شد با درماندگی روبرو خواهند بود در رتبه (پ تاج) قرار داده است. در مجموع رتبه‌بندی از سطح بهتر به سطح بدتر در نظر گرفته شده است. داده‌های که باعث شده این پژوهش درمانده بودن را در یک چارچوب رتبه‌بندی قرار دهد، داده‌های ذهنی و منافع‌گرایی نیست. داده‌های و اسنادی است که از سوی سازمان ملل، بانک جهانی و... منتشر شده است. بر اساس این داده‌ها نتیجه کلی نشان می‌دهد تجزیه و تحلیل بیش از حد در مورد منطقه منا تنها بر مسائل فوری متمرکز شده است و در مورد تهدیدهای زنجیره‌ای «ناکامی بهار عربی» و «کرونا و ویروس» غفلت مانده‌اند. در حالی که نادیده گرفتن این دو موج درماندگی را طولانی کرده است و به نظر می‌رسد علت تداوم این چرخه ردیلت، عدم مدیریت بحران‌ها، عدم اصلاحات اقتصادی کارآمد، گسترش بی‌کاری، فساد اداری، کاهش قیمت نفت، کاهش گردشگری، کاهش کسب و کار، شکاف قومی-مذهبی و ناکارآمدی سیاسی است و آنچه باعث شده هنوز این مسیر ردیلت به اعتراضات گسترده و زنجیره‌ای ختم نشده، گسترش ویروس کرونا است.

منابع فارسی

۱. آرامش، علی، عابدی اردکانی، محمد. (۱۳۹۵). بررسی مقایسه‌ای سیاست خارجی ایران و عربستان در قبال تحولات بحرین (۲۰۱۶-۲۰۱۱)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه یزد.

۲. آقاجانلو، مهدی. (۱۴۰۰). اثر همه‌گیری کرونا بر چشم‌انداز تعهدات بین‌المللی کشورها در حوزه سلامت. *فصلنامه مطالعات بین‌المللی*، ۱۸(۲)، ۴۵-۲۳. doi: 10.22034/isj.2021.273271.1396
۳. دارابی، علی. (۱۳۹۹). النهضه و فرایند بیداری اسلامی در تونس؛ از اسلام‌گرایی در مبارزه تا تجربه عملی حکومت‌داری. *فصلنامه علمی مطالعات بیداری اسلامی*، ۱۹(۱)، ۱۳۹-۱۱۱.
۴. رجبی، محمد، کیانی، جواد، سعیدی‌راد، آرش. (۱۳۹۹). ورشکستگی دولت در عراق و پیامدهای آن بر امنیت غرب آسیا. *فصلنامه علمی مطالعات خاورمیانه*، ۲۷(۴)، ۱۱۷-۹۵. doi: 2.4.4.27.1399.15601986.1.1001.2
۵. زیبایی، مهدی. (۱۳۹۹). اقتصاد سیاسی بین‌الملل خاورمیانه در پرتو بیماری مسری کوئید-۱۹. *فصلنامه دولت‌پژوهی*، ۶(۲۲)، ۶۲-۳۵. doi: 10.22054/tssq.2021.58398.1059
۶. عطار، سعید، سعیدی‌راد، آرش و رسولی‌ثانی آبادی، الهام. (۱۳۹۷). تحلیل نهادی دولت‌های ورشکسته در خاورمیانه. *فصلنامه مطالعات راهبردی*، ۲۱(۸۰)، ۱۵۸-۱۳۵.
۷. خدابخشی، لیلیا. (۱۴۰۰). بررسی بحران‌های نظامی و سیاسی سوریه و راه‌حل‌های خروج از این بحران (ابعاد و رویکردها). *فصلنامه مطالعات بین‌المللی*، ۱۸(۱)، ۶۲-۴۵. doi: 10.22034/isj.2021.252186.1233
۸. موسوی‌نیا، سید رضا. (۱۳۹۰). خاورمیانه و چالش دولت‌های ورشکسته از دیدگاه امنیت بین‌الملل، *فصلنامه سیاسی-اقتصادی*، ۳۸۳، ۲۲-۳۹.
۹. حیدری، مهدیه، نورمحمدی، مرتضی. (۱۳۹۹). بررسی تأثیر کووید-۱۹ بر منازعات خاورمیانه: مطالعه موردی سوریه، یمن و عراق. *پژوهش‌های راهبردی سیاست*، ۹(۳۳)، ۳۲۷-۳۵۶. doi: 10.22054/qps.2020.54114.2606
۱۰. مطلبی، مسعود، حسینی سیدمسعود. (۱۳۹۳). بحران سرمایه اجتماعی و تحولات ساختاری در خاورمیانه؛ مطالعه موردی جامعه مصر، *مطالعات سیاسی*، ۷(۲۶)، ۹۲-۶۹.
۱۱. نوری نجفی، مجتبی، عبدی، عطاالله، ربیعی، حسین. (۱۳۹۷). چالش‌های فرآیند دولت-ملت سازی در کشورهای حاشیه خلیج فارس با تأکید بر بحرین، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه خوارزمی.

English References

1. Adraoui, M. (2021). How the Arab Spring changed the Middle East and North Africa Forever, at: <https://theconversation.com/how-the-arab-spring-changed-the-middle-east-and-north-africa-forever-16139>
2. Belhaj, B. (2021). MENA Unbound: Ten Years after the Arab Spring, Avoiding Another Lost Decade, JANUARY 14.

3. Belhaj, B. (2021). Social protection for all in need: Lessons from the COVID-19 Response in MENA, APRIL 26.
4. Baldwin, R., Beatrice, W. (2020). *Mitigating the Covid Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes*, London: CEPR Press.
5. Bejjani, M., Tahan, C., Borgogna, A., Madan, V. (2020). How the GCC's Travel and Tourism Industry Can Get Ready for the Post-COVID-19 Recovery, PwC, at <https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/articles/2020/how-the-gccs-travel-and-tourism.html>
6. Colombo, M., Varvelli, A. (2020). Libya: A Failed State in the Middle of the Mediterranean, Mediterranean Conflicts and the Geopolitical Context.
7. Feichtinger, w. (2021). Special Series on the Strategic Review of Global Hotspots, <https://www.aies.at/download/2021/AIES-Fokus-2021-07.pdf>
8. Freer, C. (2019). Challenges to Sunni Islamism in Bahrain Since 2011, MARCH 06, ARTICLE, carnegie-mec.org/2019/03/06/challenges-to-sunni-islamism-in-bahrainsince-2011-pub-78510.
9. IMF. (2020). Regional Economic Outlook Middle East and Central Asia, IMF, at www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2020/10/14/regional-economic-outlook-menap-cca
10. JAMES, C. (2021). Middle East and North Africa (MENA), Updated May 20, Reviewed by GORDON SCOTT <https://www.investopedia.com/terms/m/middle-east-and-north-africa-mena.asp>
11. RAID KHAN, A., ASIF, S. (2019). ARAB SPRING FAILURE: A CASE STUDY OF EGYPT AND SYRIA, LIBERAL ARTS AND SOCIAL SCIENCES INTERNATIONAL JOURNAL LASSIJ.
12. Robinson, K. (2020). The Arab Spring at Ten Years: What's the Legacy of the Uprisings?, <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings>
13. Rotberg, J. (2002). the compulsive empire, foreign policy, july.
14. Robert, j. (1993). *Sovereignty, International Relations and the Third World*, Cambridge Studies in International Relations
15. Surya, K. (2016). The Arab Uprisings, *The Journal of International*, 20(2), 72-89, at: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48505237>
16. <https://www.trt.net.tr/persian/thlyl-w-gzrsh/2020/03/19/shyw-wyrws-khrwn-nzm-jhny-r-dchr-tltm-khrdh-st-1381086>
17. UNWTO. (2020). Impact Assessment of the COVID-19 Outbreak on International Tourism, World Tourism Organization.
18. U.S. Census Bureau. (2020). International Data Base, <https://www.census.gov/data-tools/demo/idb/region.php?T=13&RT=0&A=both&Y=1950,2000,2010,2020,2050&>

[C=AG,BA,EG,GZ,IR,IZ,IS,JO,KU,LE,LY,MO,MU,Q,SA,SO,SU,SY,TS,TU,AE,WE,WI,YM&R](#)

19. World Bank. (2017). SYRIA, DAMAGE ASSESSMEN, of selected cities Aleppo, Hama, Idlib, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/530541512657033401/pdf/121943-WP-P161647-PUBLIC-Syria-Damage-Assessment.pdf>.
20. World Bank. (2020). Building for Peace: Reconstruction for Security, Equity, and Sustainable Peace in MENA, <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-peace>.
21. World Bank. (2021). The Country Partnership Framework for Morocco (2019 to 2024) has the overarching goal of contributing to social cohesion by improving the conditions for growth and job creation and reducing social and territorial disparities

Translated References to English

1. Aghajanloo, Mahdi (2021), The Impact of the COVID-19 Pandemic on the Outlook for International Health Commitments, *International Studies Journal*, Volume 18, Issue 2 - Serial Number 70, Pages 23-45 **(In Persian)**
2. Adraoui, M. (2021). How the Arab Spring changed the Middle East and North Africa forever, <https://theconversation.com/how-the-arab-spring-changed-the-middle-east-and-north-africa-forever-16139>
3. Attar, S., saeedi rad, A., Rasouli Sani Abadi, E. (2018). An Institutional Analysis of Failed States in the Middle East, *Research Institute of Strategic Studies*, 21(2), 135-157 **(In Persian)**.
4. Aramesh, A., Abedi, M., Mirhosini, M. (2016). A Comparative Study of the Foreign Policy of Iran and Saudi Arabia in Relation to the Developments in Bahrain (2011-2016), Thesis, Yazd University, **(In Persian)**.
5. Belhaj, B. (2021). MENA Unbound: Ten Years after the Arab Spring, Avoiding Another Lost Decade, JANUARY 14.
6. Belhaj, B. (2021). Social protection for all in need: Lessons from the COVID-19 response in MENA, APRIL 26.
7. Baldwin, R., Beatrice, W. (2020). *Mitigating the Covid Economic Crisis: Act Fast and Do Whatever It Takes*, London: CEPR Press.
8. Bejjani, M., Tahan, C., Borgogna, A., Madan, V. (2020). How the GCC's Travel and Tourism Industry Can Get Ready for the Post-COVID-19 Recovery, PwC, at

<https://www.strategyand.pwc.com/m1/en/articles/2020/how-the-gccs-travel-and-tourism.html>

9. Colombo, M., Varvelli, A. (2020). Libya: A Failed State in the Middle of the Mediterranean, *Mediterranean Conflicts and the Geopolitical Context*.
10. Darabi, A. (2020). Ennahdha and the Process of Islamic Awakening in Tunisia from Islamism in the Struggle to the Practical Experience of Governance, 9(17), 111-139, doi 20.1001.1.23225645.1399.9.1.5.8: **(In Persian)**.
11. Feichtinger, w. (2021). Special Series on the Strategic Review of Global Hotspots, <https://www.aies.at/download/2021/AIES-Fokus-2021-07.pdf>
12. Freer, C. (2019). Challenges to Sunni Islamism in Bahrain Since 2011, MARCH 06, ARTICLE, carnegie-mec.org/2019/03/06/challenges-to-sunni-islamism-in-bahrainsince-2011-pub-78510.
13. IMF. (2020). Regional Economic Outlook Middle East and Central Asia, IMF, at www.imf.org/en/Publications/REO/MECA/Issues/2020/10/14/regional-economic-outlook-menap-cca
14. JAMES, C. (2021). Middle East and North Africa (MENA), Updated May 20, Reviewed by GORDON SCOTT [.https://www.investopedia.com/terms/m/middle-east-and-north-africa-mena.asp](https://www.investopedia.com/terms/m/middle-east-and-north-africa-mena.asp)
15. Heydari, M., Noormohammadi, M. (2020). Analyzing the Impact of Covid-19 on the Middle East Conflicts: A Case Study of Syria, Yemen and Iraq, *Political Strategic Studies*, 33(63), 327-356 **(In Persian)**.
16. Khodabakhsi, L. (2021). Investigating the Military and Political Crises in Syria and the Solutions to Overcome this Crisis (Dimensions and Approaches), *International Studies Journal*, 18(1), 45-62, doi: [10.22034/ISJ.2021.252186.1233](https://doi.org/10.22034/ISJ.2021.252186.1233). **(In Persian)**
17. Mosavinia, R. (2011), The Middle East and the Challenge of Bankrupt Governments from the Perspective of International Security, *Political & Economic Ettelaat*, 383, 22-39 **(In Persian)**
18. Motalebi, M., Hossini, M. (2014). Crisis of Social Capital and Structural Changes in the Middle East; A Case Study of Egyptian Society, *Quarterly Journal of Political Studies*, 7(26), 69-92 **(In Persian)**
19. Norie, M., Abdi, A., Rabiei, H. (2018), Challenges of the state-nation-building process in the Persian Gulf countries with emphasis on Bahrain, Thesis, Kharazmi University, **(In Persian)**
20. Raid Khan, A., Asif, S. (2019). Arab Spring Failure: A Case Study of Egypt and Syria, *Liberal Arts and Social Sciences International Journal LASSIJ*.

21. Rajabi, M., Kiani, J., saeedi rad, A. (2021). Definition of anti-Americanism, Reasons and forms in the Islamic Republic of Iran, Middle East, 27 (4), 95-117, doi: 2.4.4.27.1399.15601986.1.1001.2 **(In Persian)**
22. Robinson, K. (2020). The Arab Spring at Ten Years: What's the Legacy of the Uprisings?, <https://www.cfr.org/article/arab-spring-ten-years-whats-legacy-uprisings>
23. Rotberg, J. (2002). the compulsive empire, foreign policy, july.
24. Robert, j. (1993). *Sovereignty, International Relations and the Third World*, Cambridge Studies in International Relations
25. Surya, k. (2016). The Arab Uprisings, *The Journal of International*, Issues Vol. 20, No. 2 (SUMMER (APRIL-JUNE) 2016), pp. 72-89 (18 pages), Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/10.2307/48505237>
26. <https://www.trt.net.tr/persian/thlyl-w-gzrsh/2020/03/19/shyw-wyrws-khrwn-nzm-jhny-r-dchr-tltm-khrdh-st-1381086>
27. UNWTO. (2020). Impact Assessment of the COVID-19 Outbreak on International Tourism, World Tourism Organization.
28. U.S. Census Bureau. (2020). International Data Base, <https://www.census.gov/data-tools/demo/idb/region.php?T=13&RT=0&A=both&Y=1950,2000,2010,2020,2050&C=AG,BA,EG,GZ,IR,IZ,IS,JO,KU,LE,LY,MO,MU,Q,SA,SO,SU,SY,TS,TU,AE,WE,WI,YM&R>
29. World Bank. (2017). SYRIA, DAMAGE ASSESSMEN, of selected cities Aleppo, Hama, Idlib, <https://documents1.worldbank.org/curated/en/530541512657033401/pdf/121943-WP-P161647-PUBLIC-Syria-Damage-Assessment.pdf>.
30. World Bank. (2020). Building for Peace: Reconstruction for Security, Equity, and Sustainable Peace in MENA, <https://www.unwomen.org/en/news/in-focus/women-peace>.
31. World Bank. (2021). The Country Partnership Framework for Morocco (2019 to 2024) has the overarching goal of contributing to social cohesion by improving the conditions for growth and job creation and reducing social and territorial disparities
32. Zibaei, M. (2020). International Political Economy of the Middle East in the Light of the Infectious Disease of Covid-19. *State Studies*, 6(22), 35-63, doi: TSSQ.2021.58398.1059 **(In Persian)**